

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΛΗΨΗΣ ΣΤΗΝ ΗΛΕΚΤΡΑ ΤΟΥ ΣΟΦΟΚΛΗ:

ΣΧΟΛΙΑ ΣΤΟΥΣ ΣΤΙΧΟΥΣ 67/69, 375/379, 546/547, 903/906

Η σημασία της επανάληψης¹ στη διερεύνηση της συγγραφικής πρόθεσης έχει αναγνωρισθεί από τους μελετητές.² Ειδικότερα οι εκτιμήσεις της P. Easterling³ και του J. Daly⁴ για τον ρόλο και τη λειτουργία της επανάληψης στο έργο του Σοφοκλή αποτελούν προϋπόθεση της παρούσας μελέτης.

Η Easterling, σσ. 14-20, παρουσιάζει με σαφήνεια τις θεωρητικές προ-υποθέσεις της μελέτης της και αναφέρει, σ. 20, το κριτήριο επιλογής των υπό εξέταση χωρίων. Πρόκειται για επαναλήψεις λέξεων ή φράσεων που εντάσσονται σε χωρία τα οποία έχουν ήδη προβληματίσει μελετητές και

1. Για τα σχήματα της επανάληψης (*figurae repetitionis*) βλ. H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, Μόναχο 1960, σσ. 311-21. Ο D. Fehling, *Die Wiederholungsfiguren und ihr Gebrauch bei den Griechen vor Gorgias*, Βερολίνο 1969, εξετάζει την επανάληψη με την καθιερωμένη της μορφή ως ρητορικό σχήμα της αναφοράς-αναδιπλώσης και ως κειμενικό μηχανισμό που υπάγεται στο γενικότερο φαινόμενο του παραλληλισμού.

2. Βλ. H. Otte, *Wortwiederholungen bei Sophokles*, Βερολίνο 1896, σσ. 1-26, και J. Jackson, *Marginalia Scaenica*, Οξφόρδη 1955, σσ. 220-22. Ο R. Goheen, *The Imagery of Sophocles' Antigone: A Study of Poetic Language and Structure*, Princeton, NJ 1951, εξετάζει το πλέγμα των σχέσεων που δημιουργείται στο έργο από την επανάληψη κάποιων εικόνων (*imagery*). Ο G. Kirkwood, *A Study of Sophoclean Drama*, Ithaca, NJ 1958, σσ. 215-46 (πρόκειται για το κεφάλαιο όπου εξετάζεται η γλώσσα), και ο B. M. W. Knox, *Oedipus at Thebes*, Λονδίνο - N. Haven 1957, εξετάζουν την επανάληψη των λέξεων εκείνων που συμβάλλουν στην ανάδειξη του βασικού θέματος των έργων. Η επισήμανση της λειτουργίας αυτού του ιδιαίτερου κειμενικού μηχανισμού μπορεί να αποτελέσει ένα χρήσιμο μεθοδολογικό εργαλείο στην ερμηνευτική προσέγγιση των τραγωδιών. Βλ. σχετικά F. Budelmann, *The Language of Sophocles. Communitality, Communication and Involvement*, Καίμπριτζ 2000, σσ. 3-4. Βλ. επίσης Anne Lebeck, *The Oresteia. A Study in Language and Structure*, Cambridge, Mass. 1971, σσ. 1-2, όπου ως στόχο της μελέτης της θέτει τη διερεύνηση της λειτουργικότητας της επανάληψης που αποκαλεί «associative or reminiscent repetition». Σ' αυτήν την εργασία της η Lebeck ανιχνεύει την «προληπτική εισαγωγή» ενός θέματος και τη «σταδιακή εξέλιξή του» μέσω της επανάληψης στο πλαίσιο κάθε έργου αλλά και της τριλογίας συνολικά.

3. «Repetition in Sophocles», *Hermes* 101 (1973) 14-34.

4. *Horizontal Resonance as a Principle of Composition in the Plays of Sophocles*, N. Υόρκη - Λονδίνο 1990. Σχετικά με τη λειτουργία κάποιων επαναλήψεων στην *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή πρβ. και τα σχόλια του R. W. Minadeo, «Plot, Theme and Meaning in Sophocles' *Electra*», *C&M* 28 (1967) 136-37.

σχολιαστές του έργου του Σοφοκλή. Συγκεκριμένα, από την Ηλέκτρα εξετάζει τους στ. 67/69 (επανάληψη του επιθέτου πατρός), 375/9 (επανάληψη του ουσιαστικού γόος), 546/7 (επανάληψη της λέξης γνώμη) και 903/6 (επανάληψη της λέξης ὄμμα).

Ο J. Daly στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου του, *Introduction and Methodology* (σσ. 1-28), εξετάζει στις σσ. 8-16 τον ρόλο της επανάληψης στην Ηλέκτρα του Σοφοκλή. Συγκεκριμένα, αναλύοντας τη λειτουργία της επανάληψης της λέξης λύπη (στ. 59-61, 766-68 / 352-56 / 1301-6 / 820-22, 1168-70 / 999-1002 / 113-120, 528-33) ο Daly επιχειρεί (1) να διαβαθμίσει τα πρόσωπα ανάλογα με το αν η λύπη έχει γι' αυτά ένα ψυχολογικό ή φυσικό αντίκτυπο, και (2) να περιγράψει συγκριτικά τους χαρακτήρες και να δείξει τις ασύμβατες προοπτικές τους που προέρχονται από το διαφορετικό επίπεδο βίωσης της λύπης.

Η αντίληψη των αρχαίων απέναντι στην επανάληψη είναι διαφορετική από τη δική μας· συχνά θεωρούμε την επανάληψη μειωτική της υποχρεωτικής υφολογικής κομψότητας.⁵ Αυτή η αντίληψη έχει ως συνέπεια αφενός οι φιλόλογοι να χρησιμοποιούν το κριτήριο της *variatio* και να προχωρούν σε διόρθωση του κειμένου που περιέχει επαναλήψεις⁶ και αφετέρου οι μεταφραστές να χαρακτηρίζονται από το ανακλαστικό του συνωνυμισμού («προτίμηση της ποικιλίας εκεί που το πρωτότυπο επιμένει στην ομοιότητα»)⁷. Αυτή η τακτική του συνωνυμισμού φαινομενικά δεν προδίδει το κείμενο του συγγραφέα, αλλά στην ουσία αποδυναμώνει αναπόφευκτα τη σκέψη του πρωτοτύπου, αφού με την επανάληψη ο συγγραφέας συνήθως εισάγει στο κείμενό του μια λέξη που χρησιμεύει ως κλειδί και είναι απαραίτητη από σημασιολογική και λογική άποψη.

Η επανάληψη ως η κατ' εξοχήν μέθοδος με απηχητική αξία αποτελεί τη γλωσσική εκείνη χρήση που (1) υπαγορεύεται από τον αποδέκτη του λόγου, (2) αναφέρεται στον τρόπο της πληροφόρησης (και όχι στο είδος της πληροφορίας) και (3) αποσκοπεί στη δημιουργία της επιθυμητής εντύπωσης στον αποδέκτη.⁸

Ήδη η παράθεση αυτών των θεωρητικών προβληματισμών παραπέ-

5. Βλ. L. Campbell, *Sophocles. The Plays and Fragments*, τ. 1, Οξφόρδη ²1879, σσ. 83-84.

6. Πρόκειται για την τακτική που δεν εγκρίνει ο Jebb, όπως επισημαίνει η Easterling, ό.π., σ. 16: «he (Jebb) used his observations to defend Sophocles' text in several places against the rash emendations of *variatio* – loving critics».

7. Για το ανακλαστικό του συνωνυμισμού βλ. Μ. Κούντερα (μτφρ. Γ. Η. Χάρης), *Οι Προδομένες Διαθήκες. Δοκίμιο*, Αθήνα 1995, σσ. 123-124· τη διατύπωση στα εισαγωγικά δανειζόμαστε από τον Ξ. Α. Κοκόλη, *Ο μεταφραστής Σεφέρης. Αρνητική Κριτική*, Αθήνα 2001, σ. 40.

8. Για την επανάληψη ως την κατ' εξοχήν απηχητική μέθοδο βλ. Ε. Σ. Στάθης, *Μετρίασμός και Επαύξηση του Λόγου*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 57.

μπει σε ένα ευρύ πεδίο έρευνας που δεν είναι δυνατόν να το καλύψει αυτή η μελέτη.⁹ Η παρούσα μελέτη περιορίζεται στο να συμπληρώσει και να διευρύνει, όπου αυτό είναι δυνατό, τον προβληματισμό της Easterling σχετικά με τα συγκεκριμένα χωρία από την *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή.

(1) 67/69 πατρῶα / πατρῶον

Παραθέτω σε μετάφραση το σχόλιο της Easterling: «Φαίνεται πως είναι μια απλή περίπτωση εμφατικής επανάληψης. Το βασικό θέμα στην επιστροφή του Ορέστη είναι να εκδικηθεί τον φόνο του πατέρα του και να πάρει πίσω την πατρική κληρονομιά. Ο Παιδαγωγός τοποθέτησε τη δράση (9-10) στις πολύχρυσες Μυκήνες και στο δῶμα των Πελοπιδῶν· τώρα ο Ορέστης τα επικαλείται και τα δύο, και το πιο σημαντικό δραματικό γεγονός γι' αυτόν είναι ότι και τα δύο είναι προγονικά (ωστόσο, το επίθετο πατρῶος, η σημασία του οποίου είναι «αυτός που ανήκει στους προγόνους» και «αυτός που ανήκει στον πατέρα» περιέχει πολύ περισσότερες συνδηλώσεις απ' ό,τι η απόδοση «προγονικός»: ανακαλώντας τους Πελοπίδες, μας υπενθυμίζει και τον Αγαμέμνονα)».¹⁰

Πράγματι, οι επικλήσεις ὦ πατρῶα γῆ θεοί τ' ἐγχώριοι (67) – ὦ πατρῶον δῶμα (69) ανταποκρίνονται στην περιγραφή του Παιδαγωγού. Συγκεκριμένα: (1) Η επίκληση ὦ πατρῶα γῆ αντιστοιχεί στην περιγραφή της προγονικής γῆς που έκανε ο Παιδαγωγός στους στίχους 4-5. (2) Η επίκληση θεοί τ' ἐγχώριοι, καθώς εντοπίζει τους θεούς στο συγκεκριμένο χώρο (ἐγχώριοι), αντιστοιχεί στην αναφορά του Παιδαγωγού στους θεούς Απόλλωνα και Ἥρα με την παράλληλη ένταξή τους στο χωρικό πλαίσιο της πόλης του Άργους (6-7, 7-8). (3) Η έκφραση ταῖσδε ταῖς ὁδοῖς που περιγράφει το ταξίδι της επιστροφής, αντιστοιχεί στη διατύπωση οἷ δ' ἰκάνομεν (8) του Παιδαγωγού και χρησιμεύει για να περάσει ο Ορέστης στην τρίτη και σημαντικότερη επίκληση ὦ πατρῶον δῶμα που με αντίστοιχη έμφαση προβάλλει και στον λόγο του Παιδαγωγού (10).

Ο Ορέστης σε παράλληλη πορεία προς τον λόγο του Παιδαγωγού περνά από το γενικό πλάνο πατρῶα γῆ στο πιο συγκεκριμένο σημείο της δράσης, το πατρῶον δῶμα, που είναι το σημείο όπου συγκλίνει το απώτερο προγονικό παρελθόν (πατρῶον δῶμα = προγονικό – αντιστοιχεί με το πολύφθορον δῶμα Πελοπιδῶν του Παιδαγωγού) και το πρόσφατο οικογενειακό παρελθόν (πατρῶον δῶμα = πατρικό – αντιστοιχεί με την πε-

9. Το ιδιαίτερο περιεχόμενο όλων των επαναλήψεων στην *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή θα εξετάσω σε άλλη εργασία. Μια πρώτη προσέγγιση του θέματος παρουσίασα στο Α' Συμπόσιο Κλασικῶν Σπουδῶν, που οργανώθηκε από τον Τομέα Κλασικῆς Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (14-5-2002).

10. Βλ. Easterling, *ό.π.*, σ. 26.

ριγραφή του φόνου του Αγαμέμνονα που κάνει ο Παιδαγωγός στον στ. 11 ὄθεν σε πατρὸς ἐκ φόνων).

Με την επανάληψη πατρῶα / πατρῶον φαίνεται πως ο Ορέστης κατανοεί τη σημασία του παρελθόντος και προσπαθεί να καθιερώσει ένα είδος σχέσης με αυτό, εμποδώνοντας τις μυθολογικές αλλά και ιδιωτικές-οικογενειακές παραμέτρους του (πατρῶα γῆ: μυθολογικές συντεταγμένες που συναρτώνται με την τοπογραφική - μυθολογική - λατρευτική πραγματικότητα του Ἄργους / πατρῶον δῶμα: συνειρμικά ανακαλεί ὄλο το αιματηρό παρελθόν του οίκου που συνίσταται σε ενδοοικογενειακές παραβιάσεις).

Η διπλή επανάληψη της λέξης πατρῶος εκφράζει την επιθυμία του Ορέστη να αποκτήσει συνείδηση του παρελθόντος και να εγκαθιδρύσει μια προσωπική σχέση με τον νεκρό πατέρα του. Ωστόσο, η μνήμη του Ορέστη δεν είναι βιωματική και αυθόρμητη, αλλά ενεργοποιείται από την αναφορά του Παιδαγωγού στο δῶμα ως μνημονικό τόπο.¹¹ Η διπλή επανάληψη της λέξης πατρῶος σηματοδοτεί δύο αναβαθμούς στην πορεία συνειδητοποίησης του Ορέστη: σε μια πρώτη φάση (πατρῶα γῆ) φαίνεται πως συνειδητοποιεί τον ρόλο της «τοπογραφίας» στη συγκρότηση της ατομικής του ταυτότητας,¹² ενώ με την αναφορά του στο πατρῶον δῶμα και κυρίως με την εμφιατική επανάληψη της λέξης πατρῶος επιτυγχάνει την κλιμάκωση της έντασης και του νοήματος εγγράφοντας επάνω στη βασική πληροφορία που μεταφέρει η λέξη τα υποκειμενικά του συναισθήματα, που επαυξάνουν τη σημασία της λέξης και προσδίδουν ένα βιωματικό χαρακτήρα στη μνήμη του νεαρού εκδικητή.

(2) 375/379 γόνων

Στο σημείο αυτό η Easterling παρατηρεί: «Και πάλι πρόκειται για εμφιατική επανάληψη – ο τύπος γόνων βρίσκεται στο τέλος του στίχου και στις δύο περιπτώσεις – και υπάρχει κάποιος λόγος που την υπαγορεύει:

11. Ο Παιδαγωγός θέλει να δώσει υλική υπόσταση στο παρελθόν, ώστε ο νεαρός Ορέστης να το προσλάβει ευκολότερα. Θα λέγαμε ότι εφαρμόζει έναν πρακτικό μνημονικό κανόνα: επειδή οι πνευματικές προθέσεις διαφεύγουν από την ψυχή επιχειρεί να τις συνδέσει με ένα απτό υλικό σύμβολο. Γι' αυτό βλ. J. Le Goff (μτφρ. Γ. Κουμπουρλής), *Ιστορία και Μνήμη*, Αθήνα 1998, σσ. 120-121.

12. Η ξενάγηση του παιδαγωγού κεντρίζει τη φιλοδοξία του νεαρού και λειτουργεί ως παρότρυνση για να εκτελέσει την πράξη που έχει επωμιστεί. Γι' αυτό βλ. Μ. Μάντζιου, «Η έννοια της τιμής στην Ηλέκτρα του Σοφοκλή», *Δωδώνη* 23 (1994) 252 σημ. 2. Για το πώς η ταυτότητα ενός προσώπου ενισχύεται από τα χωρικά σήματα: βλ. Sitta von Reden, «The Well-ordered Polis: Topographies of Civic Space», στο P. Cartledge - P. Millet - Sitta von Reden (επιμ.), *Kosmos. Essays in Order, Conflict and Community in Classical Athens*, Καίμπριτζ 1998, σ. 170.

ο θρήνος της Ηλέκτρας (έχει ήδη αναδειχθεί ο ρόλος του στο έργο, πρβ. 104) είναι το μόνο της όπλο, το μόνο στοιχείο της συμπεριφοράς της που η Κλυταιμνήστρα και ο Αίγισθος δεν μπορούν σε καμιά περίπτωση να ανεχθούν. Το υποτιμητικό *ὕμνησις* στο στ. 382 παραπέμπει και πάλι στην ιδέα του πόσο ενοχλητικός είναι ο θρήνος της». ¹³

Εδώ πρέπει να επισημάνουμε τη συμμετρική επανάληψη του τύπου γώνων, καθώς η λέξη επαναλαμβάνεται αυτούσια, τοποθετείται στην ίδια θέση του στίχου και μάλιστα χωρίς γραμματική ή συντακτική αλλοίωση (πρόκειται για τον γραμματικό τύπο της γενικής πληθυντικού και επιτελεί την ίδια συντακτική λειτουργία του αντικειμένου στα ρήματα *σχήσεις* και *λήξεις* αντίστοιχα). Η επανάληψη οφείλεται σε ψυχολογικούς λόγους, επειδή η Χρυσόθεμη επιδιώκει να επηρεάσει τη στάση του δέκτη (Ηλέκτρα) απέναντι στο μήνυμα, αλλά και σε λόγους επικοινωνιακούς, επειδή θέλει να βεβαιωθεί ότι υπάρχει η επαφή με τον δέκτη, θέλει δηλαδή να βεβαιωθεί ότι η Ηλέκτρα κατάλαβε καλά το νόημα της απειλής που μεταφέρει ο στίχος 375 (η επανάληψη αποσκοπεί στη διατήρηση της φατικής λειτουργίας).

Συγχρόνως η επανάληψη *κακόν* (374) [*κακόν μέγιστον εις αὐτὴν ἰὸν*] *κακά* (382) [*ὕμνησις κακά*] επαναφέρει με πιο δραστικό τρόπο την αντίθεση γόος (= λόγος) ¹⁴ – *κακά* (= ἔργα), καθώς η Χρυσόθεμη δεν χαρακτηρίζει τώρα το θρήνο της Ηλέκτρας μόνο μάταιο και αναποτελεσματικό ¹⁵ αλλά και ιδιαίτερα επικίνδυνο, αφού μπορεί να έχει δυσάρεστες

13. Βλ. Easterling, *ό.π.*, σ. 26.

14. Βλ. P. Chantraine, *Dictionnaire Etymologique de la langue grecque*, τ. 1 (Α-Δ), Παρίσι 1968, λ. γοάω: «γοάω présente le même aspect que des verbes comme βοάω (qui ... signifie "crier pour appeler")». Το ρήμα γοάω έχει τη σημασία «pousser des cris de douleur, de lamentation». Συνεπώς ο γόος, όπως εξάλλου και ο θρήνος (βλ. P. Chantraine, *Dictionnaire Etymologique de la langue grecque*, τ. 2 (Ε-Κ), Παρίσι 1970, λ. θρήνος: «Ces mots, qui se sont spécialisés pour désigner une plainte funèbre, reposent sur une base de sens général exprimant l'idée de murmure ... sur le plan comparatif, on évoque skr *dhrānati* "resonner"») παραπέμπουν στη φωνητική έκρηξη του πενθούντος υποκειμένου και κατά συνέπεια ταυτίζονται με το λόγο.

15. Η διαφορετική στάση της Χρυσόθεμης φαίνεται από τα πρώτα λόγια της: *τίν' αὐτὴν σὺ τήνδε πρὸς θυρώνος ἐξόδοις / ἔλθοῦσα φωνεῖς, ὦ κασιγνήτη, φάτιν, / κοῦδ' ἐν χρόνῳ μακρῷ διαχθῆναι θέλεις / θιμῷ ματαίῳ μὴ χαρίζεσθαι κενά;* (328-31). Το υπερβατό *τίν'(α)* ... *ράτιν* προβάλλει emphaticά τη λέξη *φάτιν*, γεγονός που αποδεικνύει ότι η Χρυσόθεμη δεν ελαμβάνει το διαρκή θρήνο της Ηλέκτρας ως δυναμική μορφή αντίδρασης, αλλά ως αναποτελεσματικό (*ματαίῳ* – *κενά*: σηματοδοτούν τη ματαιότητα των ενεργειών της Ηλέκτρας και μεταφέρουν την αξιολόγηση της Χρυσόθεμης) λόγο (*φωνεῖς* – *φάτιν*) που επαναλαμβάνεται (*αὐτὴν*) ατελέσφορος, αφού δεν έχει τη δύναμη να βλάψει τους ενόχους (336 *καὶ μὴ δοκεῖν μὲν δρᾶν τι, πημαίνειν δὲ μὴ*). Αντίθετα η Ηλέκτρα προσδίδει στο θρήνο της μια τέτοια δυναμική που οδηγεί στην εξομίωση των γώνων – λόγων με ἔργα, όπως φαίνεται από την κατηγορία που εκτοξεύει στη Χρυσόθεμη: *οὔτε ξυνέρδεις τήν τε δρῶσαν ἐκτρέπεις* (350). Ο θρήνος για την Ηλέκτρα ισοδυναμεί με ἔργον, στο οποίο θα έπρεπε να συμμετέχει και η Χρυσόθεμη (*ξυνέρδεις*) αντί να αποτρέπει την Ηλέκτρα από την εκτέλεσή του (*δρῶσαν*).

συνέπειες γι' αυτήν. Στη διατύπωση *ὕμνησεις κακά* η χρήση του ρήματος *ὕμνεῖν*, ρήματος που το σημασιολογικό του περιεχόμενο είναι λεκτικό, παραπέμπει και πάλι στην εμμονή της Ηλέκτρας να επαναλαμβάνει την προφορική καταγγελία της μέσω του θρήνου (*ὕμνεῖν*),¹⁶ αλλά και ενέχει έναν τόνο λεπτής ειρωνείας καθώς με την προσθήκη του αντικειμένου *κακά* τονίζεται το ότι η ίδια η Ηλέκτρα θα πληρώσει ακριβὰ αυτή την εμμονή της χωρίς να βλάψει στο ελάχιστο τους σφετεριστές.

(3) 546/547 *γνώμην / γνώμης*

Το σχόλιο της Easterling είναι το ακόλουθο: «Η Κλυταιμνήστρα με έναν ιδιαίτερα σαρκαστικό τρόπο (*ἢ τῶν ... ἢ τῶν ... ἢ τῶ ...* 542-44) έδειξε την ηθική διαστροφή του Αγαμέμνονα· ανακεφαλαιώνει με τον χαρακτηρισμό που του αποδίδει *ἄβουλου καὶ κακοῦ γνώμην πατρός*. «Αυτό πιστεύω εγώ», συμπληρώνει, «ακόμη κι αν δεν είναι αυτή η γνώμη σου», υπονοώντας πως τα κριτήρια της Ηλέκτρας είναι το ίδιο αναξιόπιστα μ' αυτά του Αγαμέμνονα. Ο Campbell επισύρει την προσοχή σε μια τρίτη εμφάνιση της λέξης στους στίχους 550-51, όπου οι λέξεις *δοκῶ* και *κακῶς* απηχούν τους στίχους 546-47 και τονίζουν την αντίθεση που η Κλυταιμνήστρα επισημαίνει ανάμεσα στα δικά της κριτήρια και σ' αυτά της Ηλέκτρας».¹⁷

Ο όρος *γνώμη* ανήκει στο πεδίο της ανθρώπινης δραστηριότητας και αναφέρεται στα ανθρώπινα κίνητρα. Είναι γνωστό πως οι προσωκρατικοί συνέδεαν την *γνώμην* με τον *νοῦν* και ακόμη αναγνώριζαν πως αποτελεί εκδήλωση της βούλησης του ανθρώπου.¹⁸ Συνεπώς με τον συνδυασμό *ἄβουλος καὶ κακός γνώμην* αναδεικνύεται η απόλυτη και αποκλειστική ευθύνη του Αγαμέμνονα για τη θυσία της κόρης του, καθώς με την απο-

16. Για τη σημασία του *ὕμνεῖν* = «διαρκῶς επαναλαμβάνω» βλ. P. Chantraine, *Dictionnaire Etymologique de la langue grecque*, τ. 4 (P-Y), Παρίσι 1968, λ. *ὕμνος*. Επίσης η λέξη *ὕμνος* συνδέεται με θρηνητικά ἄσματα (βλ. Chantraine, ὁ.π., λ. *ὕμνος*).

17. Βλ. Easterling, ὁ.π., σσ. 26-27.

18. Βλ. B. Snell, *Die Ausdrücke für den Begriff des Wissens in der vorplatonischen Philosophie*, Βερολίνο 1924, σσ. 35-36. Ο όρος *γνώμη* έχει ιδιαίτερη σπουδαιότητα γιατί αναδεικνύει τη σχέση ανάμεσα στη σκέψη και την πράξη. Βλ. P. Huart, *Le Vocabulaire de l'analyse psychologique dans l'œuvre de Thucydide*, Παρίσι 1968, σσ. 35, 53-54, όπου αναφέρει «*γνώμη, comme γινώσκειν, définit une fonction de l'esprit (penser), et en même temps le résultat (pensée, avis, décision)*» και σ. 57 («*la γνώμη ... n'existe réellement que lorsqu'elle se fait action*»). Για τη σημασία της λέξης στο έργο του Σοφοκλή βλ. P. Huart, *Γνώμη chez Thucydide et ses contemporains (Sophocle - Euripide - Antiphon - Andocide - Aristophane)*. *Contribution à l'histoire des idées à Athènes dans la seconde moitié du Ve siècle av. J.-C.*, Παρίσι 1973 (για Ηλ. 546 βλ. σ. 34), P. Karavites, «*Gnome's Nuances: From its Beginning to the End of the Fifth Century*», CB 66 (1990) 11-13, και Marina Coray, *Wissen und Erkennen bei Sophokles* [Schweizerische Beiträge zur Altertumswissenschaft, Heft 24], Βασιλεία - Βερολίνο 1993, σσ. 258-274.

φατική (ἄβουλος) και καταφατική τροπή (κακὸς γνώμην) προβάλλεται ο ενεργητικός και καθοριστικός ρόλος του Αγαμέμνονα στην εκτέλεση του σχεδίου. Το επίθετο κακὸς δεν είναι απλῶς ο φορέας της ηθικής καταδίκης της πράξης του Αγαμέμνονα, αλλά σε συνδυασμό με την αιτιατική της αναφοράς γνώμην προσδιορίζει την πνευματική αδυναμία του Αγαμέμνονα (στην ίδια πνευματική αδυναμία και νωθρότητα παραπέμπει και το ἄ-βουλος) να χρησιμοποιήσει την γνώμην ως μεθοδολογικό μέσο προσέγγισης της πραγματικότητας και να αποτρέψει τη θυσία δίνοντας την προτεραιότητα στην πατρική του ιδιότητα.¹⁹

Η πράξη του Αγαμέμνονα εξονομάζεται από την Κλυταιμνήστρα με όλους τους δυνατούς τρόπους, ώστε να καταδειχθεί η ενοχή του: δεν αμφισβητεί ότι πρόκειται για θυσία στους θεούς (532 *θῦσαι θεοῖς*, 535 *ἔθυσεν*) αλλά ότι πρόκειται για ανεπίτρεπτη²⁰ και άσκοπη θυσία (534-35 *τοῦ χάριν / ἔθυσεν αὐτήν*;). Με βάση αυτές τις σκέψεις διατυπώνει την άποψη πως η θυσία αυτή δεν διαφέρει σε τίποτε από έναν κοινό φόνο (536 *τὴν γ' ἐμὴν κτανεῖν*, 537-38 *κτανῶν / τᾶμ'*), ο οποίος δεν υπογορευόταν από τη λογική του εικότος (539-41) και επιπλέον χαρακτηριζόταν από πρωτοφανή αγριότητα, όπως δηλώνει η χρήση του ρήματος *δαίσασθαι* (543). Είναι σημαντικό το γεγονός ότι η Κλυταιμνήστρα δεν αναφέρει καθόλου τον Αγαμέμνονα με το όνομά του ή την ιδιότητά του ως συζύγου της, αλλά επιμένει στην ιδιότητα του πατέρα (525, 530, 544, 546). Συγχρόνως, προβάλλοντας και τον δικό της ρόλο ως μητέρας της οποίας η σχέση με τα παιδιά της εμφανίζεται άρρηκτη (536 *ἀλλ' οὐ μετὴν αὐτοῖσι τὴν γ' ἐμὴν κτανεῖν*, 537-38 *κτανῶν / τᾶμ'*, 542 *ἢ τῶν ἐμῶν ... τέκνων*, 544-45 *τῶν μὲν ἐξ ἐμοῦ / παίδων*) και ακατά-

19. Η καταδίκη του Αγαμέμνονα σε ηθικό επίπεδο εμφανίζεται απόλυτη, κυρίως στους στίχους 531-32: *τὴν σὴν ὄμαιμον μόνος Ἑλλήνων ἔτλη / θῦσαι θεοῖσιν*. Η διατύπωση *μόνος Ἑλλήνων ἔτλη* είναι ιδιαίτερα δραστηκή, καθώς αποδίδει στον Αγαμέμνονα με τρόπο κατηγορηματικό την αποκλειστική ευθύνη για την αποτρόπαια θυσία της Ιφιγένειας: (1) Ο Αγαμέμνονας ήταν ο μόνος απ' όλους τους Ἑλληνες που τόλμησε να κάνει μια τέτοια πράξη, δηλαδή η συμπεριφορά του αντιπαράκειται σε ό,τι θα έκανε οποιοσδήποτε άλλος και μ' αυτόν τον τρόπο η φράση *μόνος Ἑλλήνων* αναδεικνύει την πρωτοφανή σκληρότητα και ανοσιότητα της πράξης του (καταδίκη σε επίπεδο αρχών). (2) Παρά το ότι ο στρατός συναίεσε στη θυσία, μόνος αυτός από όλους ως αρχιστράτηγος είχε την ευθύνη για την τελική απόφαση (καταλογισμός της ευθύνης μόνο σ' αυτόν). (3) Ενώ κανένας δεν τολμούσε να εκτελέσει την πράξη, μόνος αυτός πήρε την πρωτοβουλία εκτέλεσης της αποτρόπαιας θυσίας (καταδίκη γιατί ανέλαβε ο ίδιος την εκτέλεση του έργου). Η ανάλυση αυτή βασίζεται στον L. Campbell, *Sophocles. The Plays and Fragments*, τ. 2, Οξφόρδη 1881 (ανατ. Hildesheim 1969), σ. 172 ad 531, όπου επισημαίνει το πολλαπλό επίπεδο σημασιών της φράσης *μόνος Ἑλλήνων*.

20. 531 *ἔτλη*: η χρήση του ρήματος αυτού αποδεικνύει πως η πράξη της θυσίας του τέκνου του συνιστά υπέρβαση των ορίων, 546 *κακοῦ γνώμην πατρός*: η έκφραση *κακοῦ γνώμην* αναδεικνύει την απαράδεκτη και αφύσικη σκληρότητα του Αγαμέμνονα ως πατέρα.

λυτη μέσω της εγκυμοσύνης και της γέννας σε αντίθεση με τον στιγμιαίο χαρακτήρα της γονιμοποίησης που χαρακτηρίζει την πατρότητα (532-33 οὐκ ἴσον καμῶν ἐμοὶ / λύπης, ὄτ' ἔσπειρ', ὥσπερ ἡ τίχτους' ἐγώ) αναδεικνύει το μέγεθος της αδικίας που υπέστη από τον Αγαμέμνονα, δηλαδή από τον άνθρωπο που περισσότερο από όλους θα έπρεπε να σεβαστεί το αίσθημα της μητρότητας της Κλυταιμνήστρας.

Παράλληλα, με την εντελώς αρνητική εικόνα του Αγαμέμνονα ως πατέρα [οι χαρακτηρισμοὶ τῶ πανώλει πατρὶ (544), ἀβούλου καὶ κακοῦ γνώμην πατρὸς (546) συγκεφαλαιώνουν την επικριτική στάση της Κλυταιμνήστρας απέναντι στον Αγαμέμνονα] προσπαθεί να υποβάλει το παρελθόν σε μια επεξεργασία τέτοια που θα της επιτρέψει να προωθήσει μια αντίληψη για τα γεγονότα εντελώς διαφορετική απ' αυτή της Ηλέκτρας, παρουσιάζοντας την απόλυτη προσήλωσή της στη μνήμη του νεκρού πατέρα της ως προδοσία της μνήμης της νεκρῆς αδελφῆς της. Γι' αυτό ακριβῶς επικαλούμενη τη νεκρὴ κόρη της ως μάρτυρα υπεράσπισής της (548 φαίη δ' ἄν ἡ θανοῦσα γ', εἰ φωνῆν λάβοι) υποστηρίζει την πλήρη απενοχοποίησή της (549-50 ἐγὼ μὲν οὖν οὐκ εἰμὶ τοῖς πεπραγμένοις / δύσθυμος). Αν η Ηλέκτρα εξακολουθεῖ να της προσάπτει το φρονεῖν κακῶς, δηλ. το κακὴν εἶναι τὴν γνώμην²¹ που η Κλυταιμνήστρα απέδειξε ότι μάλλον ανταποκρίνεται στη συμπεριφορά του Αγαμέμνονα (κακὸς γνώμην), τότε ας εξακολουθεῖ η Ηλέκτρα να ασκεί κριτική εις βάρος της (551 τοὺς πέλας φέγε).

Με την επανάληψη της λέξης γνώμη η Κλυταιμνήστρα φαίνεται να αναγνωρίζει την απόλυτη ταύτιση της οπτικής γωνίας της Ηλέκτρας με αυτήν του πατέρα της και το συνακόλουθο ρήγμα στη σχέση της ίδιας με την κόρη της: η ταύτιση της γνώμης της Ηλέκτρας μ' αυτήν του πατέρα συνεπάγεται την αναγνώριση από μέρος της Κλυταιμνήστρας του χάσματος που υπάρχει ανάμεσα σ' αυτά που πιστεύει η ίδια [δοκῶ μὲν (547)] και σ' αυτά που πιστεύει η Ηλέκτρα [εἰ καὶ σῆς δίχα γνώμης λέγω (547)].

Ωστόσο, στον στ. 551 απευθύνει μια έκκληση στην Ηλέκτρα να επαναπροσδιορίσει το περιεχόμενο της γνώμης, δηλαδή να επανεξετάσει τον τρόπο με τον οποίο ερμηνεύει τα γεγονότα του παρελθόντος (θυσία Ιφιγένειας - φόνος Αγαμέμνονα) και να αποστασιοποιηθεῖ από τον κακὸν γνώμην πατέρα της γνώμην δικαίαν σχοῦσα ἢ λογισμῶ χρησαμένη δικαίῳ, ὅπως επισημαίνει ο αρχαῖος σχολιαστής.²² Ουσιαστικά η Κλυται-

21. Βλ. την επισήμανση του J. C. Kamerbeek, *The Plays of Sophocles. Part V: The Electra*, Leiden 1974, σ. 83 ad 550 για τη σημασία του φρονεῖν κακῶς = κακὴν εἶναι τὴν γνώμην.

22. Βλ. P. N. Papageorgius, *Scholia in Sophoclis Tragoedias Vetera*, Λευψία 1888.

μνήστρα προσδιορίζοντας τη λέξη γνώμην στον στ. 551 ως δικαίαν επιχειρεί να χρησιμοποιήσει την επανάληψη ως ένα αποστασιοποιητικό τέχνασμα που θα κάνει την Ηλέκτρα να επαναπροσδιορίσει τις σχέσεις της με τους πέλας αποδίδοντάς τους εκείνο το μερίδιο ευθύνης και φόγου που τους αναλογεί. Συνεπώς, η επανάληψη εδώ αφενός σηματοδοτεί το πλέγμα των σχέσεων μεταξύ των ζωντανών και νεκρών μελών του οίκου και αφετέρου χρησιμοποιείται από την Κλυταιμνήστρα για να επηρεάσει τη στάση του δέκτη σύμφωνα με τη βούλησή της, δηλ. εξυπηρετεί τη ρητορική του λόγου της.

Αξίζει να εξετάσει κανείς εάν οι μεταφραστικές επιλογές των Jebb, Lloyd-Jones και J. March επιτυγχάνουν το ίδιο επικοινωνιακό αποτέλεσμα με το αρχαίο κείμενο. Η συστηματική σύγκριση των μεταφράσεων αυτών μεταξύ τους και με το πρωτότυπο, ως προς το πώς οι μεταφραστές αντιμετωπίζουν το υφολογικό χαρακτηριστικό της επανάληψης, μπορεί να αποκαλύψει τη μεταφραστική ποιητική φωτίζοντας παράλληλα την ποιητική του πρωτοτύπου.

Ο Jebb αποδίδει τους στίχους 546-551 ως εξής: «Was not that the part of a callous and *perverse parent* [= κακοῦ γνώμην πατρός]? I think so, *though I differ from thy judgment* [εἰ καὶ σῆς δίχα γνώμης λέγω;] and so would say the dead, if she could speak: for myself, then, I view the past without dismay; but *if thou deemest me perverse* [= εἰ δὲ σοὶ δοκῶ φρονεῖν κακῶς], see that thine own judgment is just [= γνώμην δικαίαν σχοῦσα], before thou blame thy neighbour». ²³ Γίνεται σαφές ότι η αντιστοιχία ανάμεσα στη συμπεριφορά του Αγαμέμνονα και της Κλυταιμνήστρας διατηρείται με την επανάληψη του χαρακτηρισμού *perverse*, αλλά η ομοιότητά τους εντοπίζεται στο πεδίο της ηθικής (έμφαση στο κακοῦ – κακῶς αντίστοιχα) και αφαιρείται τελείως το πεδίο με γνωσιολογικό περιεχόμενο στο οποίο παραπέμπουν οι όροι γνώμη και φρονεῖν. Αντίθετα η διατήρηση της επανάληψης γνώμης (*thy judgment*) – γνώμην (*thine own judgment*) (547/551) αποδίδει πιστά το νόημα κάθε στίχου και συγχρόνως επιτυγχάνει παρόμοιο επικοινωνιακό αποτέλεσμα (δηλαδή επιτελεί παρόμοια σημασιολογική και υφολογική λειτουργία).

Ο Lloyd-Jones αποδίδει τους ίδιους στίχους ως εξής: «Is that not like a father who was foolish and *lacked judgment* [κακοῦ γνώμην πατρός]? She who died would say so, if she could acquire a voice. I for my part feel no regret at what was done; and *if I seem to you to think wrongly* [= εἰ δὲ σοὶ δοκῶ φρονεῖν κακῶς], *do you acquire a just judgment* [= γνώμην δικαίαν

23. Βλ. R. C. Jebb, *Sophocles. The Plays and Fragments. Part VI: The Electra*, Καίμπριτζ 1894 (ανατ. Άμστερνταμ 1962), σ. 81.

σχοῦσα] before finding fault with others!»²⁴ Είναι προφανές πως ο Lloyd-Jones παραλείπει στην απόδοσή του τον στ. 547. Ωστόσο, φροντίζει στους υπόλοιπους στίχους να προκαλέσει με τη μετάφρασή του ένα ισόδυναμο αποτέλεσμα στη γλώσσα στόχο. Αναδεικνύει κυρίως τη γνωστική διάσταση των επιλογών του Αγαμέμνονα και της Κλυταιμνήστρας που επισύρουν την αρνητική ηθική αξιολόγηση (foolish – lacked judgment για τον Αγαμέμνονα / think wrongly για την Κλυταιμνήστρα όπου με επιτυχία αποδίδει τη μεταφραστική μονάδα φρονεῖν κακῶς διατηρώντας τη συνοχή και την ακρίβεια των σημείων της) και συγχρόνως με την επανάληψη lacked judgment / a just judgment προβάλλει αφενός την ομοιότητα της κόρης με τον πατέρα της και αφετέρου το πλέγμα των σχέσεων ανάμεσα στην Κλυταιμνήστρα, τον Αγαμέμνονα και την Ηλέκτρα που προσδιορίζεται από τη χρησιμοποίηση της γνώμης ως υποκειμενικού και αυθαίρετου γνωσιολογικού κριτηρίου.

H J. March αποδίδει το ίδιο χωρίο ως εξής: «Was this not the act of an inconsiderate father, *one with poor judgment* [= κακοῦ γνώμην πατρός]? I certainly think so, even if *what I say differs from how you see it* [εἰ καὶ σῆς δίχα γνώμης λέγω]; yes, and the dead girl too would say so, if she could have a voice. So, for my part, I feel no misgiving at what has been done; and if *I seem to you to think wrongly* [εἰ δὲ σοὶ δοκῶ φρονεῖν κακῶς] find fault with your neighbours *only when you have yourself acquired a fair view of the matter* [= γνώμην δικαίαν σχοῦσα]».²⁵ Η March υποκλύπτοντας στο ανακλαστικό του συνωνυμισμού αγνοεῖ τη λειτουργική, όπως δείξαμε, επανάληψη και θεωρώντας την περιττό στοιχείο την παραλείπει στη μετάφρασή της, με αποτέλεσμα να επιτυγχάνει μεν στην απόδοση του πραγματολογικού επιπέδου, αλλά να αστοχεί στην απόδοση του υφολογικού επιπέδου μειώνοντας τη δραστηριότητα της μεταδιδόμενης πληροφορίας.²⁶

24. Βλ. H. Lloyd-Jones, *Sophocles. Ajax - Electra - Oed. Tyrannus*, Cambridge, Mass - Λονδίνο 1994, σ. 215.

25. Βλ. J. March, *Sophocles Electra edited with introduction, translation and commentary*, Warminster 2001, σ. 67.

26. O P. Mazon (*Sophocle. Tome II. Ajax - Oed. Roi - Électre*. Texte établi par A. Dain et traduit par P. Mazon, Παρίσι 1958), σ. 157, αποδίδει τους στ. 546-551 ως εξής: «N'était-ce pas alors le fait d'un père bien léger et bien peu raisonnable [= κακοῦ γνώμην πατρός]? Je le crois pour ma part, *dût mon idée différer de la tienne* [= εἰ καὶ σῆς δίχα γνώμης λέγω]. Je n'éprouve aucun déplaisir, quand je songe à ce que j'ai fait; *et si je te parais en cela raisonner fort mal* [= εἰ δὲ σοὶ δοκῶ φρονεῖν κακῶς], eh bien! *attends d'avoir un jugement plus sûr* [= γνώμην δικαίαν σχοῦσα] avant de t'en aller critiquer les autres». Με την επανάληψη *raisonnable-raisonner* διατηρείται και η αντιστοιχία στη συμπεριφορά του Αγαμέμνονα και της Κλυταιμνήστρας και το γνωσιολογικό περιεχόμενο των ὁρων γνώμη και φρονεῖν. Αντίθετα, με τις μεταφραστικές επιλογές του στην απόδοση των στ. 547 και 551 (*idée - jugement*) ο Mazon α-παλείφει τη λειτουργική επανάληψη της λέξης γνώμη, με αποτέλεσμα να μην επιτυγχάνει

(4) 903/906 ὄμμα

Η Easterling σχολιάζει ως εξής: «Η έμφαση σ' αυτό τον λόγο τίθεται σ' αυτό που η Χρυσόθεμη βλέπει (κατειδόμενη 892, ὄρῳ 894, ἰδοῦσα ... περισκοπῶ 897, ἔδερκόμην 899, ὄρῳ 900, εἶδον 902, ὄρᾶν 904). Μ' αυτό τον τρόπο παρακινούμαστε να δούμε τη σκηνή του τάφου μέσω των οφθαλμών της Χρυσόθεμης, και αυτό καθιστά πιθανή τη σύνδεση ανάμεσα στο ὄμμα του αδελφού της, που το βλέπει με τα μάτια της ψυχής της, και στα δάκρυα χαράς που προκαλεί αυτό το θέμα στο δικό της ὄμμα. Η συμπάρθεση δύο διαφορετικών σημασιών της λέξης ὄμμα ανακαλεί μια παρόμοια περίπτωση στον Αἴαντα 350-354 (*distinctio*). Η λειτουργία της συνίσταται στο να τονίσει την αγάπη της Χρυσόθεμης για τον Ορέστη συνδέοντας την εικόνα που έχει στο μυαλό της γι' αυτόν με τα δάκρυά της».²⁷

Οι υπό εξέταση στίχοι εντάσσονται στο πρώτο από τα δύο μέρη στα οποία υποδιαιρείται το τρίτο επεισόδιο (871-1057). Αυτό το πρώτο μέρος περιέχει (α) έναν εισαγωγικό διάλογο ανάμεσα στην Ηλέκτρα και τη Χρυσόθεμη (871-91), (β) την περιγραφή της Χρυσόθεμης από την επίσκεψή της στον τάφο (892-919), και (γ) έναν διάλογο ανάμεσα στις δυο αδελφές, όπου η Χρυσόθεμη πείθεται ότι ο Ορέστης είναι νεκρός (920-937).²⁸

Στους στ. 871-937 παρατηρείται μια συσώρευση ὀρων που αφορούν την πρόσληψη της πραγματικότητας μέσω της ὄρασης, που στόχο έχει να αναδείξει την ὄραση ως αξιόπιστο γνωσιολογικό μέσο. Η Χρυσόθεμη προβάλλει επίμονα την αυτοψία ως την πλέον αξιόπιστη πηγή γνώσης [ἐναργῶς, ὡσπερ εἰσορᾶς ἐμέ (878), σαφῆ / σημει' ἰδοῦσα τῶδε πιστεύω λόγω (885-86), ἐξεπίσταμαι (907), πῶς δ' οὐκ ἐγὼ κάτοιδ' ἅ γ' εἶδον ἐμφανῶς (923)] και φροντίζει να δείξει ότι η πληροφορία που φέρνει βασιζεται στα αντικειμενικά δεδομένα της ὄρασης (892 κατειδόμενη, 894 ὄρῳ, 897 ἰδοῦσα δ' ἔσχον θαῦμα, καὶ περισκοπῶ, 899 ἔδερκόμην, 900 ὄρῳ, 902 εἶδον, 903 ὄμμα, 904 ὄρᾶν τεκμήριον, 906 ὄμμα).²⁹

Η Ηλέκτρα δεν αμφισβητεί τη γνωστική αξία της ὄρασης (ὅπως λείει στον στ. 927, η βεβαιότητά της οφείλεται σε πληροφορία που προέρχε-

το ίδιο επικοινωνιακό αποτέλεσμα με το κείμενο πηγῆ.

27. Βλ. Easterling, ὀ.π., σ. 27.

28. Πρόκειται για το χωρισμό που υιοθετεί ο Kamerbeek, ὀ.π., σ. 14, ο οποίος θεωρεί ότι ο Κομμός (823-70) αποτελεί μια σαφή τομή που διακρίνει το δεύτερο επεισόδιο από το τρίτο (871-1057). Αντίθετα ο Jebb, ὀ.π., σ. 75, θεωρεί πως το δεύτερο επεισόδιο συγκροτείται από τους στ. 516-1057.

29. Για τη σημασία που αποδίδεται στην αυτοψία στην τραγωδία βλ. A. Roselli, «Livelli del conoscere nelle *Trachinie* di Sofocle», MD 7 (1982) 21 σημ. 24.

ται από αυτόπτη μάρτυρα), αλλά θεωρεί ότι η γνώμη, δηλαδή η λογική διαδικασία που με τον ορθολογικό τρόπο λειτουργίας βοηθά τον άνθρωπο να σταθμίσει τα αισθητηριακά δεδομένα, στην περίπτωση της Χρυσόθεμης την έχει οδηγήσει σε εντελώς λανθασμένο συμπέρασμα (922 *οὐκ οἶσθ' ὅποι γῆς, οὐδ' ὅποι γνώμης φέρη*). Η ίδια η Ηλέκτρα με κατηγορηματικό τρόπο ανακοινώνει στη Χρυσόθεμη τον θάνατο του Ορέστη (924 *τέθνηκεν, ὦ τάλαινα*) και χρησιμοποιώντας το ρήμα *ὄραν* (925 *μηδὲν ἐς κείνόν' γ' ὄρα*) τονίζει στην αδελφή της πως δεν μπορεί πλέον να προσβλέπει στη βοήθεια του Ορέστη. Με τη συγκεκριμένη γλωσσική επιλογή ο λόγος προσλαμβάνει μια εκφραστικότητα που υπερβαίνει το απλό πληροφοριακό του μέρος, καθώς η επανάληψη του *ὄραν*, υπενθυμίζοντας τη χαρούμενη βεβαιότητα της Χρυσόθεμης, υπογραμμίζει αντιστιχτικά το αδιέξοδο της κατάστασης.

Η ανάλυση που προηγήθηκε κρίνεται απαραίτητη για την ερμηνεία της επανάληψης της λέξης *ἄμμα* στους στ. 903/6, γιατί θέτει το ευρύτερο πλαίσιο μέσα στο οποίο ενσωματώνεται οργανικά η συγκεκριμένη επανάληψη. Με τη λέξη *ἄμμα* στον στ. 903 ο Ορέστης προβάλλει ως ο κεντρομόλος πυρήνας της σκηνής προς τον οποίο συγκλίνουν όλα τα δραματικά γεγονότα. Αυτή η διαπίστωση ενισχύεται και από το χαρακτηρισμό *σύνηθες* (903 *σύνηθες ἄμμα*) που αποδεικνύει πως η εικόνα του Ορέστη κυριαρχεί στη σκέψη της Χρυσόθεμης. Η ανάκληση της εικόνας του Ορέστη με τη χρήση της λέξης *ἄμμα* σηματοδοτεί τον τρόπο με τον οποίο η Χρυσόθεμη συγκεκριμενοποιεί τη δύναμη ενεργητική του παρούσα μέσα από το βλέμμα του. Ωστόσο το λεκτικό περιεχόμενο με τη θυμική διάχυση που περιέχει (902-4 *τάλαινα(α) ... ἔμπαίει τί μοι / ψυχῇ ... φιλάτου βροτῶν / πάντων*) αναδεικνύει τη συναισθηματική φόρτιση του ομιλούντος προσώπου που βρίσκει διέξοδο στα δάκρυα (906 *ἰμπλημ' εὐθύς ἄμμα δακρῶν*). Η σχεδόν αντανακλαστική αντίδραση της Χρυσόθεμης στη σαρωτική βεβαιότητα της επιστροφής του Ορέστη, αλλά και η άμεση εξάρτησή της από αυτόν, δηλώνεται μέσω της επανάληψης της λέξης *ἄμμα*. Ο ποιητής με τη διπλή επανάληψη της λέξης *ἄμμα* προσδιορίζει τη σχέση της Χρυσόθεμης με τον αδελφό της, εκφράζει τη δεκτικότητα της ως θεατή και προετοιμάζει ταυτόχρονα το κλίμα για την κλιμάκωση του θέματος της ὄρασης.